

Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΝΤΖΑΡΑ

*Καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
vkantz@panteion.gr*

■ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν δοκίμιο εξερευνά τη σύγκριση ως τρόπο με βάση τον οποίο οι άνθρωποι διενεργούν κρίσεις και εξάγουν συμπεράσματα σχετικά με την ομοιότητα, τη διαφορά ή τη σύγκλιση δύο ή τριών αντικειμένων, πρακτικών ή και ανθρώπων. Η σύγκριση διενεργείται στη βάση κριτηρίων συχνά υπόρρητων ή επιλεκτικών. Αυτή η σύγκριση συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, την ταξινόμηση και την απόδοση αξίας στα συγκρινόμενα πράγματα και αποτελεί συστατικό χαρακτηριστικό διαφορετικών μεταξύ τους φαινομένων της κοινωνικής ζωής. Παραδείγματος χάριν, στο σχολείο οι μαθητές συγκρίνουν χαρακτηριστικά του εαυτού τους, τις επιδόσεις τους ή τις απόψεις τους με αυτές των συμμαθητών τους, διαμορφώνοντας έτσι τις στάσεις και τις ταυτότητές τους.

Η άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής στηρίζεται συχνά σε συγκριτικές έρευνες των επιδόσεων τόσο των μαθητών όσο και των εκπαιδευτικών συστημάτων διαφορετικών χωρών. Στην επιστήμη, η σύγκριση ανάμεσα σε χώρες ή και ηπείρους, διενεργούμενη συνήθως με ποσοτικές μεθόδους, αποτελεί έναν πρόσφορο τρόπο διερεύνησης θεμάτων, ο οποίος όμως έχει δεχθεί και πολλές κριτικές.

Οι συνέπειες από τις συγκρίσεις είναι διαφορετικές, αναλόγως των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται. Οι κοινωνικές διαιρέσεις και η κοινωνική ιεραρχία βασίζονται σε μια σειρά άδηλων συγκρίσεων στη βάση κατά κανόνα ασαφών ή επιλεκτικών κριτηρίων. Σήμερα η διακυβέρνηση και η κυρίαρχη εκπαιδευτική πολιτική στηρίζονται σε αμφιλεγόμενες συγκρίσεις, οι οποίες, χρησιμοποιώντας επιστημονικά μέσα, προάγουν περισσότερο την κοινωνική ανισότητα παρά την ισότητα και τη δημοκρατία.

Λέξεις κλειδιά: σύγκριση, αντιπαραβολή, σύγκριση στην καθημερινή ζωή, σύγκριση στην εκπαίδευση και στην επιστήμη

SUMMARY

This essay explores comparison as a way according to which humans judge and draw conclusions about the similarity, difference, or convergence between two or three objects, but also practices or people. Comparison is carried out on the basis of criteria that often are implicit or selective. This comparison implies, among other things, the classification and the value of the things compared, and it is a constituent characteristic of different phenomena of social life. At school, for example, students compare themselves, their performance, or their views with those of their classmates, shaping in this way their attitudes and identities.

Educational policy is often based on comparative research on the performance of both students and educational systems in different countries. In science, comparison between countries or even continents, usually carried out using quantitative methods of research, is an acceptable way of exploring issues, which however has also been subject to criticisms.

The consequences of comparing are different depending on the criteria used. Social divisions and social hierarchy are based on a series of dubious comparisons based on generally vague and selective criteria. Today, governance and dominant educational policy are based on controversial comparisons, which, using scientific means, promote social inequality rather than equality and democracy.

Key words: *comparison, juxtaposing, comparing in everyday life, comparing in education and in science*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο εστιάζει στη σύγκριση ως νοητική και πρακτική δραστηριότητα, η οποία αποτελεί συστατικό μέρος της ανθρώπινης κρίσης. Το άρθρο αποσκοπεί να αναδείξει κοινωνιολογικά ορισμένες από τις διαστάσεις και τις συνέπειες της σύγκρισης στην εκπαίδευση και στην κοινωνική ζωή.

Η σύγκριση αποτελεί μέρος της κοινωνικής ζωής, παρουσιάζει πολλές πτυχές και εφαρμόζεται σε πολλά επίπεδα. Η σύγκριση ή αντιπαραβολή έχει διαφορετικές εκφάνσεις και χρησιμοποιείται για διαφορετικούς σκοπούς: για παράδειγμα, δύο αντικείμενα αντιπαραβάλλονται για να εξακριβωθεί η ομοιότητα ή η διαφορά μεταξύ τους, ή για να κριθεί ποιο από τα δύο είναι εφάμιλλο ενός τρίτου, που χρησιμεύει ως μέτρο σύγκρισης. Θεσμοί επίσης συγκρίνονται μεταξύ τους: για παράδειγμα, τα εκπαιδευτικά συστήματα ώστε να κριθεί ποιο είναι καλύτερο. Στη βάση σύγκρισης, οι άνθρωποι κρίνουν κατά πόσο διαφέρουν ως προς τα εξωτερικά ή και τα εσωτερικά χαρακτηριστικά τους. Τα βρέφη στη βάση σύγκρισης κατατάσσονται σύμφωνα με το φύλο τους. Η σύγκριση είναι παράλληλα μια μέθοδος που

χρησιμοποιείται για ερευνητικούς και επιστημονικούς σκοπούς με στόχο την απόκτηση γνώσεων για ένα θέμα. Ο εντοπισμός του λήμματος «σύγκριση» στο διαδίκτυο αφορά είτε τον όρο και τη σημασία του σε γλωσσικό λεξικό είτε συγκριτική έρευνα.

Η σύγκριση για την οποία γίνεται λόγος στο κείμενο αυτό αποτελεί μέρος της κρίσης και ειδικότερα μέρος του συλλογισμού που χρησιμοποιεί ένα άτομο για να καταλήξει σε ένα συμπέρασμα, το οποίο με τη σειρά του θα επηρεάσει άλλα πράγματα, όπως καταστάσεις, στάσεις, απόψεις, αποφάσεις και τις σχέσεις του με άλλους ανθρώπους. Η σύγκριση αυτή λαμβάνει χώρα σε καθημερινή βάση, και μπορεί κάποιος να τη θεωρήσει λιγότερο τυπική, είναι όμως πολιτισμικά κληρονομημένη και αποκρυσταλλωμένη σε θεσμούς και κοινωνικές ιεραρχίες και περνά σχετικά απαρατήρητη. Αυτή η σύγκριση, ως θεσμοποιημένη κοινωνικά διαδικασία η οποία έχει κοινωνικές συνέπειες, δεν αποτέλεσε, εξ όσων γνωρίζουμε, αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης και στοχασμού.

Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στην ανάλυση ορισμένων πλευρών της σύγκρισης ως συστατικού στοιχείου των κοινωνικών διεργασιών, που συνεπιφέρουν ετερότητα και ομοιότητα, και οι οποίες συναποτελούν μέρος της διαμόρφωσης στάσεων, συμπεριφορών, σχέσεων αλλά και ταυτοτήτων. Μιλώντας για κοινωνικές διαδικασίες ή διεργασίες, αναφερόμαστε τόσο σε νοητικές διαδικασίες σκέψης και κρίσης όσο και σε δραστηριότητες και πράξεις που προσπαθούν να εφαρμόσουν και να αποκρυσταλώσουν τις διαμειφθείσες συγκρίσεις σε κοινωνικό επίπεδο, διαχωρίζοντας άτομα, ομάδες και κοινωνίες στη βάση χαρακτηριστικών που τους έχουν αποδοθεί. Προς τον σκοπό αυτό, το παρόν άρθρο αποσκοπεί να αναδείξει αθέατες διαδικασίες της σύγκρισης προκειμένου να διευκολυνθούν τόσο η έρευνα και η απόκτηση γνώσεων που αφορούν τις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται στην εκπαίδευση, όσο και η κατασκευή κοινωνιολογικών θεωριών στον κλάδο της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης.

Η σύγκριση ως κοινωνική διαδικασία και διεργασία έχει σημασία, διότι συμβάλλει στη διαμόρφωση σχολικών ταυτοτήτων, ομαδοποιήσεων, αλλά και αξιολογήσεων καθώς και ανισοτήτων. Η διερεύνηση της διαδικασίας της σύγκρισης, δηλαδή *το τι ακριβώς συγκρίνεται και πώς*, μπορεί να αποτελέσει ένα δόκιμο ερώτημα σε έρευνες που επιδιώκουν την κατανόηση και εξήγηση ζητημάτων αναφορικά με τη διαμόρφωση ταυτοτήτων, στάσεων, συμπεριφορών και σχέσεων, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Η σύγκριση ενδέχεται να γίνεται επιλεκτικά, να φωτίζει μονόπλευρα πλευρές και ζητήματα, ή να οδηγεί σε έντονα αρνητικά στερεότυπα για διάφορες ομάδες του πληθυσμού. Είναι γνωστός από τη μυθολογία ο μύθος του Προκρούστη, που δείχνει τις συνέπειες της σύγκρισης βάσει ενός και

μοναδικού κριτηρίου, εκ των προτέρων καθορισμένου και εφαρμοζόμενου ανεξαιρέτως σε όλους τους ανθρώπους. Τέλος, ακόμη και η κρίση για τη βαθμολογία ενός γραπτού στις εξετάσεις στηρίζεται σε υπόρρητες συγκρίσεις κατά το μάλλον ή ήττον επιλεκτικές, είτε ανάμεσα στον δάσκαλο και στις προσδοκίες του από το γραπτό είτε ανάμεσα στα γραπτά που παρέλαβε.

Το κείμενο που ακολουθεί χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη, που ακολουθεί αμέσως μετά, αναφερόμαστε στην ετυμολογική σημασία της σύγκρισης και στις προεκτάσεις της στην καθημερινή ζωή. Στη δεύτερη εστιάζουμε σε παραδείγματα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η σύγκριση από υποκείμενα της έρευνας για τη συγκρότηση απόψεων, στάσεων και ταυτοτήτων. Στην τρίτη ενότητα θα αναφερθούμε συνοπτικά σε ορισμένες συνέπειες από τη συγκριτική έρευνα. Στην τέταρτη ενότητα γίνονται ορισμένες καταληκτικές παρατηρήσεις.

■ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΩΣ ΟΡΟΣ

Σύμφωνα με το *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, η σημασία του ρήματος «συγκρίνω» είναι: «1. Εξετάζω παράλληλα (δύο ή περισσότερα πρόσωπα ή πράγματα) εντοπίζοντας τις διαφορές και τις ομοιότητές τους» ... «2. Εκτιμώ ή περιγράφω (κάτι/κάποιον) ως παρόμοιο, ανάλογο ή ισάξιο (άλλου)» (Μπαμπινιώτης, 2002: 1674). Στο λήμμα «σύγκριση», το ίδιο λεξικό αναφέρει επίσης τις λέξεις «μέτρο σύγκρισης», που σημαίνει «οτιδήποτε λειτουργεί ως βάση αξιολόγησης, ως σημείο αναφοράς για κρίση, οτιδήποτε συγκριτικά προς το οποίο αξιολογείται κάτι άλλο ομοειδές» (σ. 1675). Αναζητήσαμε συμπληρωματικά τη σημασία της λέξης «αντιπαραβάλλω», όπου το προαναφερθέν λεξικό ως συνώνυμες αναφέρει τις λέξεις «αντιπαραθέτω», «παραλληλίζω», «συγκρίνω» και «συσχετίζω» (σ. 209).

Σύμφωνα με τους ως άνω ετυμολογικούς ορισμούς, η σύγκριση σημαίνει διαφορετικά πράγματα, που έχουν όμως έναν κοινό παρανομαστή: τη διακρίβωση ομοιοτήτων και διαφορών ανάμεσα σε δύο συγκρινόμενα πράγματα και κατόπιν αυτού την αξιολόγησή τους. Η σύγκριση γίνεται σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια, και ένα από αυτά ορίζει, όπως είναι γνωστό, ότι τα προς αντιπαραβολή αντικείμενα πρέπει να είναι συγκρίσιμα.

Η σύγκριση αποτελεί μέρος των νοητικών διεργασιών που διενεργούν τα άτομα προκειμένου να πάρουν θέση ή να λάβουν αποφάσεις και να ακολουθήσουν να δράσουν. Η σύγκριση εμπεριέχει αξιολογικά χαρακτηριστικά, εφόσον δύο πράγματα αντιπαραβάλλονται μεταξύ τους για να αποφασιστεί ποιο από αυτά είναι ανώτερο –ή στην καλύτερη περίπτωση όμοιο– αλλά με κριτήρια τα οποία έχει θέσει το άτομο που κάνει τη σύγκριση. Τα κριτήρια ενδέχεται να αναφέρονται σε χαρακτηριστικά

και σε συνάρτηση με αυτά να κρίνεται η χρησιμότητα και η σχετική αξία, είτε πρόκειται για πράγματα ή για ανθρώπους.

Η σύγκριση για την οποία γίνεται λόγος στο κείμενο αυτό έχει ως αποτέλεσμα την οργάνωση, την κατάταξη και την ταξινόμηση πραγμάτων και ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένου του περιβάλλοντος κόσμου. Επομένως, δεν είναι τυχαίο ότι η σύγκριση αποτελεί και μέθοδο συγκρότησης επιστημονικής γνώσης.

Η σύγκριση, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι χαρακτηρίζεται από έναν σκοπό και επιφέρει συνέπειες. Για τον λόγο αυτό, ακόμη και μια μη αξιολογική σύγκριση επιφέρει συνέπειες τόσο για το άτομο που την κάνει όσο και για τα αντικείμενα τα οποία αφορά. Η σύγκριση σε ατομικό επίπεδο μπορεί να αποτελεί ένα μέσο για να πάρει κάποιος θέση, να αποφασίσει για τις σπουδές του ή να αναγνωρίσει στον εαυτό του μια ιδιότητα ηθικής φύσης ή μια ιδιότητα άλλου είδους (εθνική, φύλου, επαγγελματική). Το άτομο, μέσω των συγκρίσεων και αντιπαραβολών που διενεργεί, αντικατοπτρίζεται λιγότερο ή περισσότερο στο περιβάλλον στο οποίο βρίσκεται και στις σχέσεις που συνάπτει. Το ίδιο επίσης αποτελεί αντικείμενο σύγκρισης από άλλους και κατατάσσεται σε μία κατηγορία βάσει χαρακτηριστικών προσωπικότητας, απόψεων, κοινωνικής καταγωγής, φύλου, θρησκευματος ή, εάν είναι μαθητής, βάσει της σχολικής του επίδοσης.

Η σύγκριση αποτελεί μια διαδικασία εξαγωγής συμπερασμάτων και ως τέτοια διέπεται από κανόνες συλλογισμών (reasoning). Ως εκ τούτου έχει να κάνει με τον ορθολογισμό, αλλά και με την πραγματοποίηση και την αντικειμενικοποίηση ως διαδικασίες με τις οποίες το άτομο κατανοεί, ελέγχει ή και κατασκευάζει το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει, διαμορφώνοντας παράλληλα τον εαυτό του.

Στην κοινωνιολογία είναι γνωστή η έννοια της ορθολογικότητας, και ειδικότερα η θεωρία του Βέμπερ περί των τεσσάρων τύπων κοινωνικής πράξης. Κατά τον Βέμπερ, υπάρχουν τέσσερις τύποι κοινωνικής πράξης: (α) η ορθολογική σε σχέση με τον σκοπό, (β) η ορθολογική σε σχέση με την αξία, (γ) η συγκινησιακή και (δ) η παραδοσιακή. Οι πράξεις των ατόμων συγκρίνονται για να ενταχθούν σε έναν από τους παραπάνω τύπους. Από την άλλη, κάποιος που σκέφτεται ορθολογικά ως προς τον σκοπό σημαίνει ότι συνυπολογίζει τα δεδομένα του, τα σταθμίζει, τα αναλύει και τα συγκρίνει για να δει ποια από τις ενδεδειγμένες δράσεις θα τον βοηθήσουν στην επίτευξη του σκοπού του.

Η σύγκριση εφαρμόζεται για κάθε είδους λόγους τόσο στην καθημερινή ζωή όσο και στην επιστήμη. Κατά τη γνώμη μου, έχουν πραγματοποιηθεί ελάχιστες έρευνες σε σχέση με τις συγκρίσεις, τους λόγους για τους οποίους συγκρίνονται οι άνθρωποι ή τα πράγματα, και τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για αυτόν τον σκοπό.

Τα ερωτήματα που εγείρονται σε σχέση με τη σύγκριση είναι τα εξής: Αποτελεί η σύγκριση έναν τρόπο να βρούμε την αλήθεια; Αποτελεί έναν τρόπο να μελετήσουμε την πραγματικότητα; Ποια είναι τα κριτήρια ή ποιος καθορίζει τα κριτήρια για σύγκριση; Και το πιο σημαντικό, ποιες είναι οι συνέπειες ή τα αποτελέσματα της σύγκρισης σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο;

Στις επόμενες δύο ενότητες καταβάλλεται προσπάθεια να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα επί τη βάση παραδειγμάτων από έρευνες στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης.

■ Η ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΩΣ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΔΙΑΦΟΡΑΣ-ΟΜΟΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ

Ένα γνωστό φαινόμενο για όλους είναι ότι ως άτομα, στο έργο μας ή στη μελέτη μας, στο σπίτι ή σε μια επίσκεψη, συγκρίνουμε τον εαυτό μας με άλλους ανθρώπους ή με τις καταστάσεις που βιώνουμε. Έτσι θεωρούμε ότι κάποιοι είναι πιο έξυπνοι, πιο ψηλοί, πιο κοντοί, πιο έντιμοι, πιο πλούσιοι ή πιο φτωχοί και τελικά καλύτεροι (ή χειρότεροι).

Γνωστή είναι επίσης η έκφραση «δύο μέτρα και σταθμά», που δηλώνει ότι οι συγκρίσεις δεν γίνονται με ουδέτερο τρόπο. Ένα παράδειγμα τέτοιου είδους σύγκρισης αφορά την εργασιακή απόδοση με βάση το φύλο των εργαζομένων. Γενικά θεωρείται ότι ο γυναικείος πληθυσμός εργάζεται περισσότερο, αλλά αξιολογείται ως λιγότερο ικανός. Υπάρχουν βεβαίως άτομα που συνεχώς κρίνουν και συγκρίνουν τον εαυτό τους και τον βρίσκουν υποδεέστερο των άλλων, αλλά δεν μιλάμε γι' αυτή την περίπτωση.

Το αποτέλεσμα τέτοιων συγκρίσεων είναι ότι αποδίδεται στους ανθρώπους μια ορισμένη συμβολική αξία και, επομένως, όπως λέμε στην κοινωνιολογία, τους αποδίδεται μια θέση στην υφιστάμενη κοινωνική διαστρωμάτωση. Η κοινωνική διαστρωμάτωση όμως αποτελεί τη βάση της κοινωνικής ιεραρχίας, η οποία με τη σειρά της αποτελεί τη βάση των κοινωνικών ανισοτήτων. Είναι γνωστή η κοινωνική διαμάχη ανάμεσα στην απόδοση και στην επίτευξη (ascription vs. achievement): στις σημερινές κοινωνίες που θεωρούνται «ανοιχτές», τα άτομα θέλουν να κρίνονται και να προσδιορίζονται στη βάση των επιτευγμάτων τους (achievement), και όχι στη βάση της καταγωγής τους και της θέσης που τους έχει αποδοθεί λόγω καταγωγής (ascription – απόδοση θέσης). Με άλλα λόγια, οι σύγχρονες κοινωνίες επιδιώκουν να αντιπαρεταθούν στο κλειστό σύστημα καστών που ισχύει σήμερα στην Ινδία ή στο σύστημα αριστοκρατίας που ίσχυε μέχρι πρότινος στον δυτικό κόσμο.

Για να επιστρέψουμε στη σύγκριση, οι κοινωνικές θέσεις, τόσο αυτές που αποδίδονται λόγω καταγωγής όσο και αυτές που κατακτώνται επί τη βάση των επιτευγμάτων του ατόμου, στηρίζονται σε συγκρίσεις και αντιπαραβολές. Για παράδειγμα, οι πιο σημαντικές συγκρίσεις που γίνονται στην κοινωνία σύμφωνα με τη βιβλιογραφία του παραδείγματος της διαστρωμάτωσης (stratification) είναι οι τίτλοι σπουδών, το επάγγελμα και το ύψος εισοδήματος (για σχετική βιβλιογραφία βλ. Kantzara, 2016· για κριτική βλ. Burawoy, 1977)

Μια πτυχή του ίδιου ζητήματος που άπτεται των θεμάτων ισότητας-ανισότητας αναδεικνύει ο οικονομολόγος Αμάρτια Σεν (2004). Όπως λέει χαρακτηριστικά, ακόμη και τα άτομα που πιστεύουν στην ανισότητα, και εκθειάζουν τη διαφορά τους, σφάλλουν διότι, για να προσδιοριστεί φέρ' ειπείν η εξαιρετική τους επίδοση (ως αξίωση για τη διαφορετική τους αντιμετώπιση), η επίδοση αυτή θα πρέπει να έχει κριθεί ως ισάξια με κάποια άλλη. Ο ισχυρισμός του Σεν είναι ότι η θέση την οποία κατέχει ένα άτομο προκύπτει μετά από διαφόρων ειδών συγκρίσεις, οι οποίες δεν εξαρτώνται μόνο από το ίδιο, αλλά και από τους άλλους που τον κρίνουν. Οι συγκρίσεις αυτές, ιδίως όσες αφορούν επιτεύγματα και αξιολογούν ποιότητα, έχουν κοινωνικές συνέπειες που άπτονται του ζητήματος της ύπαρξης και αναπαραγωγής των κοινωνικών ανισοτήτων.

Σε έρευνα που πραγματοποίησα σε εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία εστίαζε στο κύρος, διαπίστωσα πολλές συγκρίσεις όταν οι συμμετέχοντες απαντούσαν στις ερωτήσεις που έθετα κατά τη διάρκεια της συνέντευξης (Kantzara, 2001). Ορισμένες από τις συγκρίσεις που αφορούσαν το επάγγελμα ήταν οι εξής: «Η δουλειά μας είναι διαφορετική επειδή δεν εργαζόμαστε στο γραφείο, όπου ασχολείσαι μόνο με έγγραφα. Εμείς έχουμε να κάνουμε με νέους ανθρώπους, με έμψυχο υλικό». «Αν διδάσκεις 3-4 ώρες την ημέρα, είναι σαν να εργάζεσαι 8 ώρες στο εργοστάσιο, τόσο κουραστική είναι η δουλειά μας». «Αυτό το επάγγελμα είναι δύσκολο, δίνεις κάτι από τον εαυτό σου στα παιδιά». «Ναι, είναι λειτούργημα, δίνεις κάτι παραπάνω απ' όσο πληρώνεσαι γι' αυτό». «Όχι, είναι επάγγελμα, πρέπει να αμείβεσαι ικανοποιητικά απ' αυτό». Τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι: Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις απαντήσεις αυτές; Κάνει κάθε άτομο τις δικές του ατομικές συγκρίσεις ή υπάρχει κάποιο μοτίβο σε αυτές;

Όταν απαντούσαν στο ερώτημα σχετικά με το επάγγελμά τους, οι εκπαιδευτικοί προσπαθούσαν να ορίσουν το περιεχόμενο της εργασίας τους αντιδιαστέλλοντάς το με κάτι που θεωρούσαν αντίθετο, όπως το επάγγελμα σε γραφείο ή στο εργοστάσιο. Σε αντίθεση με το επάγγελμα γραφείου, οι εκπαιδευτικοί θεωρούσαν ότι ο εργαζόμενος έχει να κάνει με «άψυχα» πράγματα και όχι με «έμψυχα». Η σύγκριση του εκπαιδευτικού με επαγγέλματα που χρειάζονται μυϊκή δύναμη είναι σαφής στην

αναφορά για εργασία στο εργοστάσιο. Το ζήτημα εδώ δεν είναι αν ευσταθούν οι συγκρίσεις, αλλά ότι βάσει αυτών οι ερωτώμενοι όριζαν το περιεχόμενο της εργασίας τους και τα όριά της. Σε δεύτερη φάση όριζαν επίσης τον βαθμό ευχαρίστησης, ικανοποίησης, αλλά και αναγνώρισης που κατά τη γνώμη τους άξιζαν.

Σε άλλες ερωτήσεις, στη συνέχεια, για τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους συναδέλφους και με τους μαθητές της τάξης τους, οι ερωτώμενοι εκπαιδευτικοί απαντούσαν συγκρίνοντας τον εαυτό τους με άλλους δασκάλους ως προς τον τρόπο διδασκαλίας, τις σχέσεις τους, τις απόψεις τους για τον ρόλο τους και άλλα θέματα. Με λίγα λόγια, οι εκπαιδευτικοί μέσω συγκρίσεων όριζαν τη δική τους επαγγελματική ταυτότητα, που γι' αυτούς αποτελούσε και τη νόρμα, τι είναι δηλαδή φυσικό και τι είναι κανονικό να κάνουν, βάσει της οποίας έκριναν στη συνέχεια τις συμπεριφορές των συναδέλφων τους.

Στην επόμενη φάση της έρευνας συγκρίθηκαν όλες οι απαντήσεις που δόθηκαν για το ίδιο ερώτημα, προκειμένου, αντιπαραβάλλοντας τα λεγόμενα των εκπαιδευτικών, να εξεταστούν τόσο η διαφοροποίηση όσο και η ομοιότητα στις απαντήσεις. Ακολούθησε η σύγκριση των απαντήσεων με βάση τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των ερωτώμενων, δηλαδή το φύλο, την ηλικία, το γνωστικό αντικείμενο (στη συγκεκριμένη περίπτωση) κ.λπ.

Ένα από τα συμπεράσματα της έρευνας ήταν ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι διαφόρων ειδών συγκρίσεις βοηθούν τον εκπαιδευτικό να «χτίσει» στην κυριολεξία τη δική του διαφοροποιημένη επαγγελματική ταυτότητα. Η ταυτότητα και η αναγνώρισή τους στα μάτια των εκπαιδευτικών «χτιζόταν» μέσω της διαφορετικότητάς τους από τους άλλους συναδέλφους, ενώ αποκτούσαν ψυχική δύναμη και ενέργεια μέσω της ομοιότητάς τους με ορισμένους συναδέλφους.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί και μια έρευνα μεταπτυχιακής διπλωματικής διατριβής σχετικά με τη διείσδυση των απόψεων ακροδεξιού κόμματος στα σχολεία (Μακαντάση, 2015). Στην έρευνα αυτή, που διεξήχθη με ποιοτικές μεθόδους, το πρώτο στοιχείο που προκάλεσε εντύπωση ήταν ότι οι μαθητές γνώριζαν και ανέφεραν με σχετική ακρίβεια τόσο τις απόψεις του ακροδεξιού κόμματος όσο και εκείνες των οικογενειών τους ή των συμμαθητών τους στο σχολείο. Το δεύτερο στοιχείο που ανιχνεύθηκε ήταν ότι οι μαθητές σύγκριναν τις απόψεις του κόμματος, επί παραδείγματι, για το θέμα των μεταναστών, κατόπιν τις απόψεις των γονέων τους και των συμμαθητών τους, και κατέληγαν να πουν τη δική τους άποψη. Οι μαθητές φαίνονταν να γνωρίζουν επακριβώς τι πρέσβευαν οι άλλοι (γονείς, κόμμα, συμμαθητές, εκπαιδευτικοί) και προσανατολιζόμενοι σε αυτές τις απόψεις (θετικά ή αρνητικά) έπαιρναν θέση. Η άποψη στην οποία κατέληγαν προέκυπε από

συγκρίσεις, ενώ επιπλέον οι ίδιοι μαθητές έκριναν τον βαθμό της δικής διαφοροποίησης από τις απόψεις, φέρ' ειπείν, των συμμαθητών τους.

Ένα άλλο συναφές παράδειγμα έρευνας αφορά μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή σχετικά με τις διαστάσεις του «καλού» εκπαιδευτικού (Τσικνάκου, 2017). Και σε αυτή την έρευνα αναδεικνύονται οι συγκρίσεις που κάνουν οι μαθητές προς διαφορετικές κατευθύνσεις, όπως ανάμεσα σε νόρμες, στο πώς οι εκπαιδευτικοί πρέπει να διδάσκουν και στο πώς είναι στην «πραγματικότητα», καθώς και συγκρίσεις ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς. Τα κριτήρια βάσει των οποίων κρίνουν είναι αρκετά, το πιο σημαντικό όμως είναι ότι μέσα από τις πολλές συγκρίσεις συντελείται μια αφαίρεση και σχηματίζεται ένα μοντέλο «καλού» εκπαιδευτικού το οποίο είναι μάλλον ιδανικό, εξιδανικευμένο θα λέγαμε, παρά πραγματικό. Το επόμενο σημαντικό συμπέρασμα και συγχρόνως ερώτημα είναι εάν το μοντέλο ή πλαίσιο του «καλού» εκπαιδευτικού με όλη του την αφαιρετικότητα ενδέχεται να χρησιμοποιείται για να κριθεί κάθε νέος εκπαιδευτικός. Εάν η απάντηση είναι θετική, μήπως πρόκειται για μια προκρούστεια μέθοδο που εφαρμόζεται στην εκπαιδευτική διαδικασία με απρόβλεπτες συνέπειες; Το ερωτήματα που τίθενται, κατά τη γνώμη μας, είναι σημαντικά και αποτελούν δόκιμους ερευνητικούς στόχους για περαιτέρω έρευνα.

Τα προαναφερθέντα παραδείγματα δείχνουν ότι η σύγκριση ως αφανής, άδηλη αλλά «πανταχού παρούσα» διαδικασία, την οποία χρησιμοποιούν τα άτομα στη βάση των πληροφοριών που διαθέτουν, τα βοηθά να οργανώνουν τον κόσμο γύρω τους, να τον κατατάσσουν, να τον κατηγοριοποιούν και κατόπιν να παίρνουν θέση μέσα σε αυτόν αναπτύσσοντας τις σχέσεις που συνάδουν με τις απόψεις τους. Στη βάση αυτών των απόψεων, τα άτομα συγκροτούν και την ταυτότητά τους. Η διαδικασία αυτή αφορά εξίσου μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Στη βάση των συγκρίσεων που αναφέρθηκαν στα παραδείγματα, μπορούμε να πούμε ότι διακρίνονται τέσσερις πτυχές σε ό,τι αφορά τις συνέπειες σε επίπεδο ατόμων και ομάδων: *οι συγκρίσεις (α) προάγουν την ταυτότητα, (β) ενισχύουν τις τάσεις ομογενοποίησης και ετερογένειας, (γ) συμβάλλουν τόσο στον κομφορμισμό όσο και στην αντίσταση εκ μέρους των μαθητών αλλά και των καθηγητών τους, (δ) νομιμοποιούν τις υφιστάμενες νόρμες ή τις αμφισβητούν, και (ε) οι απόψεις και οι θέσεις που υιοθετούν τα άτομα επηρεάζουν επίσης το είδος των κοινωνικών σχέσεων που συνάπτουν και διατηρούν.*

Στην επόμενη ενότητα εστιάζουμε σε ορισμένες πτυχές της συγκριτικής έρευνας στην εκπαίδευση.

■ Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΣΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η κοινωνιολογία θεωρείται από τη φύση της μια συγκριτική επιστήμη. Οι έννοιες και οι μέθοδοι που χρησιμοποιεί έχουν προκύψει μετά από σύγκριση είτε ως προς τη σημασία τους ή ως προς τα φαινόμενα στα οποίες αναφέρονται (Isin, 2006). Ωστόσο, η σχετική βιβλιογραφία γύρω από τη «συγκριτική έρευνα» αναφέρεται στις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για την αντιπαραβολή δεδομένων τα οποία έχουν συλλεχθεί αναφορικά με θεσμούς σε μακροεπίπεδο, όπως για παράδειγμα σε επίπεδο κρατών. Σε μια τέτοια συγκριτική έρευνα χρησιμοποιούνται συνήθως ποσοτικές μέθοδοι για τον σχεδιασμό, τη συλλογή δεδομένων και την ανάλυση (βλ. και Smelser, 1976). Στόχοι της έρευνας είναι η ανακάλυψη της αιτιότητας στα υπό διερεύνηση φαινόμενα και σε πολλές περιπτώσεις η διαπίστωση των νόμων που τα διέπουν. Για αυτούς τους λόγους διενεργούνται συγκριτικές έρευνες και πολλές από αυτές αναφέρονται σε επίπεδο εθνών-κρατών.

Η συγκριτική έρευνα συμβάλλει στη δυνατότητα γενίκευσης και αντικειμενικότητας, οι οποίες αποτελούν καθ' όλα σεβαστούς και καθιερωμένους στόχους της επιστήμης. Οι επικρίσεις που έχουν εκφραστεί αναφέρονται κυρίως στον τρόπο εφαρμογής της σύγκρισης. Για παράδειγμα, ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Burawoy υποστηρίζει ότι: «εάν κάποιος αποβάλλει αυτό που είναι ξεχωριστό και εστιάζει στο τι είναι κοινό ανάμεσα στις διάφορες χώρες, δεν εκπλήσσει το ότι καταλήγουν να μοιάζουν πολύ μεταξύ τους» (1977: 1033). Επιπλέον, έχει επικριθεί η παρουσία των χωρών με βάση τον βαθμό ανάπτυξης της οικονομίας ή της κατοχής πλούτου, διότι τα κριτήρια αυτά συνήθως τοποθετούν τις χώρες σε διχοτομικές κατηγορίες, όπως «αναπτυγμένες-υπανάπτυκτες» ή «φτωχές-πλούσιες». Έτσι, αντί να μελετηθεί ένα φαινόμενο, η έρευνα υποστηρίζει τις υπάρχουσες τάσεις για αξιολόγηση των χωρών και για παγκόσμια κατάταξή τους σε μια ιεραρχική κλίμακα. Συνέπεια μιας τέτοιας διεργασίας είναι και η νομιμοποίηση υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας, που συμβάλλουν στην παγκόσμια κυριαρχία. Έτσι, όσα θεωρείται ότι είναι ισχυρά κράτη εμφανίζονται ερευνητικά να έχουν και τις πιο καλές επιδόσεις στα δεδομένα που συλλέγονται σχετικά, είτε αυτά αφορούν εκπαιδευτικά συστήματα, ανισότητες, πλούτο, φτώχεια, δημοκρατία ή ποιότητα ζωής.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειώσουμε ότι η συλλογή δεδομένων με συγκριτικό τρόπο από διεθνείς οργανισμούς, όπως είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση (η περίφημη υπηρεσία Eurostat), ο ΟΟΣΑ και η ΟΥΝΕΣΚΟ, δεν αποτελεί συγκριτική έρευνα με τη στενή έννοια του όρου. Ωστόσο τα δεδομένα παρουσιάζονται σε πίνακες και σε επεξεργασμένους αριθμούς που αποσκοπούν και διευκολύνουν τις συγκρίσεις.

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πολιτικής έχει επικριθεί σφόδρα αυτή η τάση της «σύγκρισης» αριθμοποιημένων δεικτών (βλ. και Rotberg, 1998). Η παρουσίαση όμως δεδομένων που διευκολύνουν τη σύγκριση γίνεται με όρους «αξιολόγησης».

Η αξιολόγηση ως μέτρο κρίσης διαφορετικών πραγμάτων στηρίζεται στη σύγκριση και εφαρμόζεται ευρέως στις μέρες μας για την αποτίμηση της επίδοσης εκπαιδευτικών, μαθητών αλλά και εκπαιδευτικών συστημάτων. Τα αποτελέσματα που δημοσιεύονται χρησιμοποιούνται για τη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής και έτσι συμβάλλουν στη διακυβέρνηση, τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Κάποιοι θεωρητικοί αποκαλούν το φαινόμενο αυτό (της ποσοτικής παρουσίασης ποιοτικών κατά βάση διεργασιών ως ουδέτερων και αντικειμενικών) «διακυβέρνηση μέσω των αριθμών» (governing by numbers) (βλ. Grek, 2009· Grek & Ozga, 2010· Ozga, 2017).

Το ζήτημα που έχει προκύψει είναι σημαντικό διότι ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται τα ποσοτικοποιημένα δεδομένα προωθεί την πειθάρχηση μέσω της υποτιθέμενης αξιολόγησης ποιότητας. Η αξιολόγηση συνιστά μια διαδικασία που οι ερευνητές θεωρούν ότι είναι πολυσύνθετη και απαιτεί επίπονη και επακριβή επιστημονική εργασία. Η αξιολόγηση, και μάλιστα μόνο η ποσοτική αποτύπωση της επίδοσης ατόμων ή και συστημάτων, αποτελεί μια διαδικασία που έχει αμφισβητηθεί από πολλούς ερευνητές (βλ. Ozga, 2017).

Πρέπει να σημειωθεί επίσης ότι η αποτύπωση των δεδομένων σε πίνακες δεν αποτελεί συγκριτική έρευνα. Η συλλογή στατιστικών δεδομένων, όσο και ουδέτερη και αν είναι, ακολουθεί θεωρητικά πλαίσια, έννοιες και κριτήρια που προέρχονται από ανθρώπους. Σε πολλές περιπτώσεις η κατάταξη των κρατών σε λίστες που συνάδουν με την παγκόσμια ιεραρχική κατάταξη αντανάκλα τα κριτήρια που έθεσαν οι ερευνητές, και όχι το τι πραγματικά ισχύει. Δεν είναι όμως της παρούσης και δεν έχουμε την πρόθεση να κρίνουμε ή να επικρίνουμε συλλήβδην κάθε προσπάθεια συγκριτικής διερεύνησης. Σκοπός μας είναι να επισημάνουμε ότι ακόμη και στην επιστημονική έρευνα ελλοχεύουν επιστημολογικά σφάλματα, ενώ και σε επίπεδο χρήσης των επιστημονικών πορισμάτων υπάρχουν κίνδυνοι που συνδέονται με την άσκηση της εκπαιδευτικής πολιτικής και της κρατικής εξουσίας.

■ ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο άρθρο αυτό προσπάθησα να αναδείξω τις διαφορετικές πτυχές της σύγκρισης ως μεθόδου με την οποία οι άνθρωποι κρίνουν για να εξάγουν συμπεράσματα. Η μέθοδος αυτή, που χρησιμοποιείται στην καθημερινή ζωή αλλά και στην επιστημονική έρευνα, στηρίζεται σε συλλογισμούς που εφαρμόζονται σε πράγματα ή και

ανθρώπους βάσει κριτηρίων τα οποία έχουν θεσπιστεί συνήθως εκ των προτέρων. Η φιλοσοφία και η λογική μπορούν να αποφανθούν εάν ο συλλογισμός που εμπλέκεται στην κρίση και στη σύγκριση είναι λογικός ή εμπεριέχει σφάλματα. Μπορούν επίσης να αποφανθούν για τα κριτήρια που πρέπει να πληροί ένας λογικός συλλογισμός προκειμένου να καταλήξει σε γόνιμα και ορθά συμπεράσματα.

Στην κοινωνική ζωή, δυστυχώς ή ευτυχώς, δεν υφίστανται σαφείς κατευθυντήριες γραμμές για τις συγκρίσεις που κάνουν τα άτομα. Οι αντιπαραβολές, λιγότερο ή περισσότερο ατυχείς, εσφαλμένες ή ορθές, διενεργούνται σχεδόν σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής.

Στην κοινωνιολογία, η σύγκριση αποτελεί ένα ζήτημα προς μελέτη, διότι είναι μια κοινωνική δραστηριότητα, τόσο νοητική όσο και πρακτική, η οποία επηρεάζει τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων. Η εδραίωση ταυτοτήτων και υποκειμενικοτήτων στηρίζεται σε συγκρίσεις και αντιπαραβολές διαφόρων ειδών και σε διαφορετικά επίπεδα. Ταυτόχρονα η σύγκριση αποτελεί μέσο προσδιορισμού ατόμων και ομάδων, συνδέοντας το άτομο με τη συλλογικότητα. Μέσω της σύγκρισης χαρακτηριστικών αποδίδεται στο άτομο μια θέση στην υφιστάμενη κοινωνική διαστρωμάτωση επί τη βάση του φύλου, της κοινωνικής καταγωγής, του έθνους και του θρησκευματος. Η κοινωνική διαστρωμάτωση με τη σειρά της στηρίζει, αναπαράγει και νομιμοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες.

Στη βάση των παραδειγμάτων που αναφέραμε στο άρθρο αυτό, οι συνέπειες των συγκρίσεων είναι πολλαπλές. *Η σύγκριση σε «καθημερινό» επίπεδο στο σχολείο συμβάλλει: (α) στη συγκρότηση ταυτότητας τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Μέσω των συγκρίσεων: (β) ενδέχεται να ενισχυθούν προηγούμενες τάσεις ομογενοποίησης και ετερογένειας. Η σύγκριση: (γ) προωθεί τον κομφορμισμό και την πειθάρχηση άνευ κρίσης ή την αντίσταση σε κυρίαρχα πρότυπα· (δ) δύναται να νομιμοποιεί κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας ή να προσπαθεί να τις αμφισβητήσει· και (ε) οι θέσεις, απόψεις και ταυτότητες των ατόμων επηρεάζονται από τη σύγκριση και, μέσω αυτής, τα άτομα συνδιμορφώνουν τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσουν.*

Σε επίπεδο επιστήμης, ως συγκριτική έρευνα εννοείται η μέθοδος εξέτασης θεμάτων συνήθως σε μακρο-επίπεδο με σκοπό την αποκόμιση γνώσης. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας διατυπώθηκαν επικρίσεις που αφορούν και την αντικειμενικότητα των δεδομένων: κατά πόσο δηλαδή οι παραγόμενοι, φέρ' ειπείν, δείκτες επίδοσης συνιστούν αξιολόγηση ποιότητας της παρεχόμενης μόρφωσης. Κατά δεύτερον, η μεγάλη παραγωγή ποσοτικών δεδομένων χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο στην άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής με αμφιλεγόμενα αποτελέσματα.

Σκοπός του παρόντος άρθρου δεν ήταν να πάρει θέση υπέρ ή κατά της σύγκρι-

σης σε καθημερινό ή σε επιστημονικό επίπεδο, αλλά να αναδείξει ορισμένες αθέατες πλευρές, θέτοντας παράλληλα συναφή ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα.

Στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης, η μελέτη της σύγκρισης αποτελεί έναν δόκιμο στόχο στη διερεύνηση των υπόρρητων κριτηρίων που χρησιμοποιούνται σε επίπεδο σχολείου, στην επιστημονική συγκριτική έρευνα, όπως και στην εξέταση των δεδομένων που συλλέγονται από διεθνείς οργανισμούς. Τα τελευταία χρόνια γίνεται μεγάλη συζήτηση για τα λεγόμενα big data, αριθμητικά δεδομένα που συλλέγονται συχνά εν αγνοία των πολιτών, καθώς χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες διαφόρων εταιρειών. Και το ερώτημα που διατυπώνεται είναι: Για ποιο σκοπό θα χρησιμοποιηθούν τα δεδομένα που συλλέχθηκαν με αυτόν τον τρόπο;

Ένα άλλο ζήτημα που ήδη προκαλεί πολλές συζητήσεις είναι και η λεγόμενη «συγκριτική» παρουσίαση δεδομένων που αφορούν την εκπαίδευση και τα οποία θεωρείται συχνά ότι αποτελούν «δείκτες» αξιολόγησης. Συνέπεια αυτού είναι η χρήση συγκριτικών τεχνικών στην άσκηση εκπαιδευτικής πολιτικής, με απρόβλεπτες και διαφορετικές κάθε φορά συνέπειες για τα εκπαιδευτικά συστήματα και το επίπεδο ποιότητας της παρεχόμενης μόρφωσης.

Η επιστημονική έρευνα σε σχέση με ζητήματα σύγκρισης ως κοινωνικής διεργασίας μπορεί να συμβάλει στην έρευνα στο πεδίο του ρατσισμού, του σεξισμού, των κοινωνικών ανισοτήτων και της άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής. Η έρευνα μπορεί να αφορά τη διερεύνηση θεμάτων σε επίπεδο σχολείου, αλλά και σε επίπεδο εξέτασης των παραδοχών στις οποίες στηρίζεται η διεξαγωγή μιας επιστημονικής έρευνας.

■ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Burawoy M. (1977). Social Structure, Homogenization, and “The Process of Status Attainment in the United States and Great Britain”. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1031-1040.
- Grek, S. (2009). Governing by Numbers: The PISA ‘Effect’ in Europe. *Journal of Education Policy*, 24(1), 23-37.
- Grek, S., & Ozga, J. (2010). Governing Education through Data: Scotland, England and the European Education Policy Space. *British Educational Research Journal*, 36(6), 937-952.
- Isin, E. (2006). Comparative Method. In B.S. Turner (Ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology* (pp. 84-85).
- Kantzara, V. (2001). *An Act of Defiance, an Act of Honour. Gender and Professional Prestige among Teachers in Secondary Education in Greece*, Ph.D Thesis, published, University of Utrecht.
- Kantzara, V. (2006). De blinde vlekken van vergelijking in het onderwijsonderzoek en

- onderwijsbeleid [Τα τυφλά σημεία στη συγκριτική έρευνα στην εκπαίδευση και στην εκπαιδευτική πολιτική]. Διάλεξη στο Συμπόσιο “Onderwijs-Vergelijkender-Wijs” [Η εκπαίδευση – συγκριτικά – σοφότερη], 6-01-06, Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ.
- Kantzara, V. (2016). Status. In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Στο: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781405165518.wbeoss255.pub2>
- Μακαντάση, Α. (2015). *Η διάδοση του ακροδεξιού λόγου στο σχολείο σε εποχή κρίσης: αν και πώς ενσωματώνεται στο λόγο των μαθητών*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή, ΠΜΣ «Κοινωνιολογία», Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2002). *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, β' έκδ. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας.
- Ozga, J. (2017). Education Policy Should Not be Driven by Performance Data. *Nature: Human Behaviour*, 1(1) Στο: <http://www.nature.com/articles/s41562-016-0014>.
- Rotberg, I.C. (1998). Interpretation of International Test Score Comparisons. *Science, New Series*, 280(5366), 1030-1.
- Σεν, Α. (2004). *Επανεξετάζοντας την ανισότητα* (μτφρ. Κ. Γεωργοπούλου). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Smelser, N.J. (1976). *Comparative Methods in the Social Sciences*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Τσικνάκου, Ε. (2017). *Η κατασκευή της επαγγελματικής ταυτότητας και οι διαστάσεις του «καλού» εκπαιδευτικού της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα σήμερα*. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Διατριβή, ΠΜΣ «Κοινωνιολογία», Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών & Πολιτικών Επιστημών.